

MEZHEPLERİN DOĞUŞUNDA SİYASÎ SEBEPLER

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

Mezheplerin doğuşunda etkili olan en önemli faktörlerden birisi de siyâsî gelişmeler ve siyasal otorite etrafında ortaya çıkan tartışmalardır. Ancak bu siyâsî sebepleri toplumsal sebeplerden kesin çizgilerle ayırmak çoğu zaman mümkün değildir. Çünkü siyaset ile toplum arasında güçlü ve karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Siyasal yapıdaki değişimler toplumsal düşünceyi etkilerken, toplumsal dinamikler de siyasal gelişmeler üzerinde belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Bu nedenle mezheplerin ortaya çıkışını açıklarken siyâsî faktörleri, sosyal ve kültürel faktörlerle birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

İslâm toplumunun ilk dönemlerinde ortaya çıkan siyasal gelişmeler, dinî düşünce alanında görülen farklılaşmaların önemli ölçüde şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Hz. Muhammed, vahyin rehberliğinde ve Kur'ân'ın temel ilkeleri doğrultusunda dönemin Arap toplumunun mevcut siyasal ve idarî geleneklerinden de yararlanarak belirli bir yönetim modeli ortaya koymuştur. Bu model, vahiy temelli ilkelere dayanmakla birlikte, aynı zamanda dönemin sosyal ve siyasal şartlarına uyum sağlayan pratik uygulamalar içermektedir. Hz. Peygamber'in kurduğu bu siyasal yapı, İslâm toplumunun ilk idarî tecrübesini temsil etmektedir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman toplumun karşı karşıya kaldığı en önemli meselelerden biri siyasal liderliğin nasıl belirleneceği sorunu olmuştur. Bu meseleye ilişkin olarak ortaya konan uygulamalar, İslâm toplumunun erken döneminde farklı yönetim anlayışlarının tartışıldığını göstermektedir. Dört Halife döneminde gerçekleştirilen uygulamalar, bu açıdan bir arayış süreci olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu dönemde hilâfet makamına geliş biçimleri ve yönetim anlayışları arasında belirli farklılıkların bulunması, İslâm toplumunun henüz kesinleşmiş bir yönetim modeli oluşturma sürecinde olduğunu göstermektedir.

Dört halife döneminde gerçekleşen uygulamaların her birinin farklı nitelikler taşıması, bu dönemin bir deneme ve tecrübe süreci olarak anlaşılabilmesine işaret etmektedir. Örneğin Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi,

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

büyük ölçüde Müslüman toplumun ileri gelenlerinin katıldığı bir tür istişare ve seçim süreci sonucunda gerçekleşmiştir. Sakîfe toplantısında yapılan görüşmeler sonucunda Hz. Ebû Bekir'in halife olarak kabul edilmesi, İslâm tarihinde ilk siyasal liderlik belirleme tecrübesini oluşturmuştur.

Ancak Hz. Ebû Bekir'in kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi, farklı bir yöntemle liderlik belirleme uygulamasını ortaya koymuştur. Bu durumda halifelik makamına geçiş, bir tür atama yoluyla gerçekleşmiştir. Bu uygulama, İslâm toplumunda siyasal liderliğin belirlenmesi konusunda tek bir yöntemin henüz yerleşmemiş olduğunu göstermektedir. Hz. Ebû Bekir'in bu tercihi, dönemin siyasi ve toplumsal şartları içinde istikrarı sağlama amacıyla yapılmış bir düzenleme olarak değerlendirilebilir.

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde ise farklı bir uygulama benimsenmiştir. Hz. Ömer, vefatından önce halifenin belirlenmesi için altı kişiden oluşan bir şûra heyeti oluşturmuş ve bu heyetin kendi içlerinden birini halife olarak seçmesini istemiştir. Bu uygulama da liderlik belirleme konusunda yeni bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Böylece hilâfet makamına geliş biçimleri açısından farklı yöntemlerin denendiği bir süreç yaşanmıştır.

Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde yaşanan siyasal gelişmeler ise İslâm toplumunda daha derin tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özellikle Hz. Osman'ın öldürülmesi ve ardından yaşanan iç savaşlar, İslâm toplumunun siyasi birliğini ciddi şekilde sarsmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan siyasal çatışmalar, yalnızca yönetim meselesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda dinî düşünce alanında da yeni yorumların ve farklı anlayışların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu gelişmeler sonucunda Haricîlik ve Şîilik gibi siyâsî kökenli mezheplerin ortaya çıktığı görülmektedir. Haricîler, özellikle hakem olayı sonrasında ortaya çıkan siyasal tartışmaların etkisiyle ayrı bir düşünce hareketi olarak şekillenmiştir. Şîî düşünce ise hilâfetin Hz. Ali ve onun soyuna ait olması gerektiği yönündeki görüşler etrafında gelişmiştir. Böylece siyasal liderlik meselesi etrafında ortaya çıkan tartışmalar zamanla itikadî ve düşünsel farklılaşmalara dönüşmüş ve mezheplerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak mezheplerin ortaya çıkışında siyasal gelişmeler önemli bir rol oynamıştır. Ancak bu siyasal gelişmeler, sosyal, kültürel ve düşünsel faktörlerle iç

içe geçmiş bir yapı sergilemektedir. İslâm toplumunun erken döneminde yaşanan siyasal tecrübeler, dinî düşünce alanında ortaya çıkan farklılaşmaların şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamış ve mezheplerin oluşum sürecini doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle mezheplerin doğuşunu anlamak için erken dönem İslâm tarihindeki siyasal gelişmeleri dikkatle incelemek büyük önem taşımaktadır.

Hız. Ömer ise, hilâfet makamına kimin geçeceği meselesini doğrudan belirlemek yerine bu görevi altı kişilik bir şûra heyetine bırakmıştır. Bu heyetin kendi içlerinden birini halife olarak seçmesi öngörülmüş ve böylece siyasal liderliğin belirlenmesi konusunda farklı bir yöntem uygulanmıştır. Bu uygulama, İslâm toplumunun erken döneminde siyasal liderliğin belirlenmesi konusunda tek ve kesin bir modelin bulunmadığını açıkça göstermektedir. Bu sebeple dört halife döneminde gerçekleştirilen uygulamaların, peygambersiz bir hayata uyum sağlamaya çalışan Müslüman toplumun siyâsî ve idarî alandaki ciddi arayışlarının bir sonucu olarak değerlendirilmesi daha isabetli görünmektedir. Bu dönem, Müslümanların vahyin doğrudan rehberliğinin sona ermesinden sonra yeni ortaya çıkan meseleleri çözmeye çalıştıkları bir tecrübe sürecini temsil etmektedir.

Ne var ki tarihsel süreç içerisinde Müslüman toplumların, siyâsî ve idarî meselelerin insan iradesine bırakılmış olduğu gerçeğini her zaman doğru bir biçimde değerlendiremedikleri görülmektedir. Kur'ân, inanç ve ahlâk alanında temel ilkeleri açık bir biçimde ortaya koyarken siyasal organizasyonun ayrıntılı biçimlerini belirlememiştir. Bu durum, siyasal düzenin toplumsal şartlara göre şekillenebileceğini ve bu alanda insan aklının ve tecrübesinin devreye girmesi gerektiğini göstermektedir. Ancak İslâm tarihi boyunca bazı düşünce geleneklerinin bu alanı ilahî bir belirlenim çerçevesinde açıklamaya çalıştıkları görülmektedir.

Bu bağlamda Şîî düşüncenin ortaya koyduğu imamet nazariyesi dikkat çekicidir. Şîî gelenekte siyasal liderlik meselesi büyük ölçüde ilahî bir belirlenim olarak ele alınmış ve imametın nass ve tayin yoluyla belirlendiği ileri sürülmüştür. Bu anlayışa göre imamlar yalnızca siyâsî liderler değil, aynı zamanda dinî otoriteyi de temsil eden ve belirli ölçülerde masumiyet niteliğine sahip kabul edilen

şahsiyetler olarak değerlendirilmiştir. Böylece siyasal liderlik meselesi, ilahî iradenin doğrudan belirlediği bir kurum olarak yorumlanmıştır.

Ehl-i Sünnet geleneği ise daha uzlaşmacı bir yaklaşım sergilemiş ve siyasal meseleleri büyük ölçüde hilâfet kurumu etrafında değerlendirmiştir. Ehl-i Sünnet düşüncesinde hilâfet, Müslüman toplumun birlik ve düzenini sağlamak amacıyla oluşturulmuş bir kurum olarak görülmüş, ancak bu kurumun ilahî bir tayinle belirlendiği iddiası genel olarak kabul edilmemiştir. Bununla birlikte bazı dönemlerde hilâfet makamının Kureyş kabilesine mensup kişiler tarafından yürütülmesi gerektiği yönünde görüşler ortaya çıkmış ve bu anlayış zamanla belirli bir siyasal gelenek haline gelmiştir.

Haricîler ise hem Şîî hem de Sünnî yaklaşımlardan farklı bir tutum benimsemişlerdir. Haricî düşüncede siyasal liderliğin belirli bir kabileye veya soya ait olması gerektiği fikri reddedilmiş ve liderliğin takva sahibi herhangi bir Müslüman tarafından yürütülebileceği ileri sürülmüştür. Ancak Haricîlerin bu eşitlikçi yaklaşımı, zamanla oldukça katı ve radikal bir anlayışa dönüşmüş ve toplumdan mutlak ahlâkî saflık bekleyen bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu durum, Haricî hareketin aşırı yorumlar geliştirmesine ve geniş toplumsal tabanlar tarafından benimsenememesine yol açmıştır. Sonuç olarak Haricîlik tarihsel süreç içinde etkisini büyük ölçüde kaybetmiş ve İslâm düşünce tarihinde sınırlı bir etki alanına sahip bir hareket olarak kalmıştır.

Kur'ân'ın siyasal meseleleri doğrudan belirlemek yerine insan iradesine bırakmış olması, aslında son derece önemli bir ilkeyi ortaya koymaktadır. Kur'ân, siyasal düzenin ayrıntılı biçimini belirlemek yerine adalet, istişare ve sorumluluk gibi temel ilkeleri ortaya koymuş ve bu ilkeler çerçevesinde toplumların kendi siyasal düzenlerini geliştirmelerine imkân tanımıştır. Bu yaklaşım, İslâm düşüncesinin farklı tarihsel şartlara uyum sağlayabilecek esnek bir yapıya sahip olmasını mümkün kılmaktadır.

Sürekli değişen ve dönüşen toplumsal yapı, kendi ihtiyaçlarına uygun siyasal kurumları ve yönetim biçimlerini geliştirmek durumundadır. Toplumların tarihsel tecrübeleri ve sosyal şartları farklı olduğu için, siyasal organizasyonların da bu farklılıklara uygun biçimde şekillenmesi kaçınılmazdır. Kur'ân'ın siyasal düzeni

katı bir biçimde belirlememiş olması, toplumsal dinamizmin önünü açan önemli bir özellik olarak değerlendirilebilir.

Böylece sosyal değişme olgusuna aykırı düşen katı ve donmuş siyasal modeller zamanla kendiliğinden toplumun gerisinde kalacak ve toplumsal gelişmenin önünde bir engel oluşturmaktan uzaklaşacaktır. Bu yaklaşım, İslâm düşüncesinin tarihsel süreç içinde farklı siyasal tecrübeler üretmesine ve çeşitli yönetim modellerinin ortaya çıkmasına imkân tanıyan önemli bir ilke olarak değerlendirilebilir.

İslâm Mezhepleri Tarihi incelendiğinde, siyâsî meselelerin insan iradesine bırakılmış olduğu gerçeğinin yeterince kavranamamasının Müslüman toplumlara tarih boyunca ciddi bedeller ödediği açıkça görülmektedir. Erken dönem İslâm tarihinde ortaya çıkan birçok düşünsel ayrışmanın arka planında aslında siyasal otorite ve yönetim meselesine ilişkin tartışmaların bulunduğu dikkat çekmektedir. Mezhepler arasındaki ayrılıkların önemli bir kısmı doğrudan inanç alanından değil, siyasal meselelerin dinî çerçeve içinde yorumlanmasından kaynaklanmıştır. Bu durum, siyasal nitelikli tartışmaların zamanla itikadî bir karakter kazanmasına ve dinî düşünce alanında kalıcı farklılaşmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Gerçekten de mezhepleri birbirinden ayıran temel motiflerin önemli bir bölümü siyasal nitelik taşımaktadır. İslâm toplumunun erken döneminde ortaya çıkan siyasal liderlik tartışmaları, zamanla yalnızca yönetim meselesi olmaktan çıkmış ve dinî meşruiyet tartışmalarına dönüşmüştür. Bu süreçte siyasal otoriteyi belirleme meselesi, dinî yorumların merkezinde yer almaya başlamış ve farklı mezhepsel yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda Şîî düşünce geleneğini diğer mezheplerden ayıran en belirgin hususlardan biri imamet doktrini etrafında şekillenen anlayıştır. Şîî düşünceye göre imamet yalnızca siyasal bir liderlik meselesi değil, aynı zamanda dinî bir otorite kurumudur. Bu anlayışta imamlar, yalnızca Müslüman toplumun siyasî liderleri değil; aynı zamanda ilahî rehberliğe sahip, dinî hakikati doğru biçimde temsil eden ve yorumlayan şahsiyetler olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Şîî doktrinde imamet meselesi, iman esasları arasında yer alan temel bir ilke olarak değerlendirilmiştir.

Şîî düşünceye göre bir kimsenin gerçek anlamda Müslüman olabilmesi için yalnızca tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi temel inanç esaslarını kabul etmesi yeterli görülmemiş; aynı zamanda imamet ilkesine de inanması gerektiği savunulmuştur. Bu anlayış doğrultusunda imamet, dinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmüş ve imamların ilahî tayin yoluyla belirlendiği ileri sürülmüştür. Böylece siyasal liderlik meselesi teolojik bir boyut kazanarak inanç alanının merkezî konularından biri haline getirilmiştir.

Buna karşılık Ehl-i Sünnet geleneği imamet meselesini farklı bir çerçevede ele almıştır. Ehl-i Sünnet düşüncesinde imamet, dinin temel inanç esaslarından biri olarak kabul edilmemiş; daha çok siyasî ve idarî bir mesele olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımda imamet, Müslüman toplumun düzenini sağlamak amacıyla oluşturulmuş bir yönetim kurumu olarak görülmekte ve inanç alanının dışında tutulmaktadır. Bu nedenle Ehl-i Sünnet âlimleri, imamet meselesinin akîde konuları arasında yer olmadığını özellikle vurgulamışlardır.

Ehl-i Sünnet'in bu yaklaşımı, din ile siyasal yönetim meseleleri arasında belirli bir ayırım yapma çabasını yansıtmaktadır. Bu anlayışa göre Kur'ân'ın belirlediği temel iman esasları dışında kalan konular, insan aklı ve toplumsal tecrübe çerçevesinde değerlendirilebilecek alanlar olarak görülmektedir. Dolayısıyla siyasal liderlik meselesi, dinin özüne ait değişmez bir ilke olarak değil, toplumların ihtiyaçlarına göre şekillenebilecek bir idarî düzenleme olarak kabul edilmiştir.

Bu farklı yaklaşımlar, İslâm düşünce tarihinde mezhepler arasındaki temel ayrışma noktalarından birini oluşturmuştur. Şîî geleneğin imameti iman esasları arasında değerlendirmesi ile Ehl-i Sünnet'in bu konuyu siyasî bir mesele olarak görmesi, mezhepsel farklılaşmanın en belirgin örneklerinden biridir. Bu durum, erken dönem siyasal tartışmaların zamanla nasıl teolojik boyut kazandığını ve mezhepsel doktrinlerin oluşumunu nasıl etkilediğini açıkça göstermektedir.

Sonuç olarak İslâm Mezhepleri Tarihi, siyasal meselelerin dinî alanla iç içe geçmesinin Müslüman toplumlar üzerinde derin etkiler bıraktığını ortaya koymaktadır. Siyasal liderlik tartışmalarının itikadî bir mesele haline getirilmesi, mezhepler arasındaki ayrışmaların derinleşmesine ve dinî düşüncenin farklı yönleri

evrilmesine yol açmıştır. Bu durum, Kur'ân'ın siyasal meseleleri insan aklına ve toplumsal tecrübeye bırakmış olmasının önemini bir kez daha göstermektedir.

İslâm Mezhepleri Tarihi incelendiğinde, siyâsî meselelerin insan iradesine bırakılmış olduğu gerçeğinin yeterince kavranamamasının Müslüman toplumlara tarih boyunca ciddi bedeller ödettiği açıkça görülmektedir. Erken dönem İslâm tarihinde ortaya çıkan birçok düşünsel ayrışmanın arka planında aslında siyasal otorite ve yönetim meselesine ilişkin tartışmaların bulunduğu dikkat çekmektedir. Mezhepler arasındaki ayrılıkların önemli bir kısmı doğrudan inanç alanından değil, siyasal meselelerin dinî çerçeve içinde yorumlanmasından kaynaklanmıştır. Bu durum, siyasal nitelikli tartışmaların zamanla itikadî bir karakter kazanmasına ve dinî düşünce alanında kalıcı farklılaşmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Gerçekten de mezhepleri birbirinden ayıran temel motiflerin önemli bir bölümü siyasal nitelik taşımaktadır. İslâm toplumunun erken döneminde ortaya çıkan siyasal liderlik tartışmaları, zamanla yalnızca yönetim meselesi olmaktan çıkmış ve dinî meşruiyet tartışmalarına dönüşmüştür. Bu süreçte siyasal otoriteyi belirleme meselesi, dinî yorumların merkezinde yer almaya başlamış ve farklı mezhepsel yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda Şîî düşünce geleneğini diğer mezheplerden ayıran en belirgin hususlardan biri imamet doktrini etrafında şekillenen anlayıştır. Şîî düşünceye göre imamet yalnızca siyasal bir liderlik meselesi değil, aynı zamanda dinî bir otorite kurumudur. Bu anlayışta imamlar, yalnızca Müslüman toplumun siyasî liderleri değil; aynı zamanda ilahî rehberliğe sahip, dinî hakikati doğru biçimde temsil eden ve yorumlayan şahsiyetler olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Şîî doktrinde imamet meselesi, iman esasları arasında yer alan temel bir ilke olarak değerlendirilmiştir.

Şîî düşünceye göre bir kimsenin gerçek anlamda Müslüman olabilmesi için yalnızca tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi temel inanç esaslarını kabul etmesi yeterli görülmemiş; aynı zamanda imamet ilkesine de inanması gerektiği savunulmuştur. Bu anlayış doğrultusunda imamet, dinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmüş ve imamların ilahî tayin yoluyla belirlendiği ileri sürülmüştür. Böylece siyasal liderlik meselesi teolojik bir boyut kazanarak inanç alanının merkezî konularından biri haline getirilmiştir.

Buna karşılık Ehl-i Sünnet geleneği imamet meselesini farklı bir çerçevede ele almıştır. Ehl-i Sünnet düşüncesinde imamet, dinin temel inanç esaslarından biri olarak kabul edilmemiştir; daha çok siyasî ve idarî bir mesele olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımda imamet, Müslüman toplumun düzenini sağlamak amacıyla oluşturulmuş bir yönetim kurumu olarak görülmekte ve inanç alanının dışında tutulmaktadır. Bu nedenle Ehl-i Sünnet âlimleri, imamet meselesinin akîde konuları arasında yer olmadığını özellikle vurgulamışlardır.

Ehl-i Sünnet'in bu yaklaşımı, din ile siyasal yönetim meseleleri arasında belirli bir ayırım yapma çabasını yansıtmaktadır. Bu anlayışa göre Kur'ân'ın belirlediği temel iman esasları dışında kalan konular, insan aklı ve toplumsal tecrübe çerçevesinde değerlendirilebilecek alanlar olarak görülmektedir. Dolayısıyla siyasal liderlik meselesi, dinin özüne ait değişmez bir ilke olarak değil, toplumların ihtiyaçlarına göre şekillenebilecek bir idarî düzenleme olarak kabul edilmiştir.

Bu farklı yaklaşımlar, İslâm düşünce tarihinde mezhepler arasındaki temel ayrışma noktalarından birini oluşturmuştur. Şî geleneğinin imameti iman esasları arasında değerlendirmesi ile Ehl-i Sünnet'in bu konuyu siyasî bir mesele olarak görmesi, mezhepsel farklılaşmanın en belirgin örneklerinden biridir. Bu durum, erken dönem siyasal tartışmaların zamanla nasıl teolojik boyut kazandığını ve mezhepsel doktrinlerin oluşumunu nasıl etkilediğini açıkça göstermektedir.

Sonuç olarak İslâm Mezhepleri Tarihi, siyasal meselelerin dinî alanla iç içe geçmesinin Müslüman toplumlar üzerinde derin etkiler bıraktığını ortaya koymaktadır. Siyasal liderlik tartışmalarının itikadî bir mesele haline getirilmesi, mezhepler arasındaki ayrışmaların derinleşmesine ve dinî düşüncenin farklı yönlere evrilmesine yol açmıştır. Bu durum, Kur'ân'ın siyasal meseleleri insan aklına ve toplumsal tecrübeye bırakmış olmasının önemini bir kez daha göstermektedir.